

УДК 398.1(=161.3):316.6:291.33:133.4:811.161.3
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.03.684>

УЯВЛЕННЯ ПРО СУБСТАНЦІЇ У БІЛОРУСІВ ТА ЇХ КООРДИНУВАЛЬНА РОЛЬ В ТРАДИЦІЙНОМУ ЧАРІВНИЦТВІ І ЗНАХАРСТВІ: КРОВ, ДУХ, ДУША, СИЛА, ЗНАННЯ, ПРИСТРІТ

Дмитро КАНАПЛЯНИКАВ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4957-1619>
здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук,
Інститут народознавства
Національної академії наук України,
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: zvyczaj@gmail.com

Тетяна ТОВСЦІК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7462-5060>
Гомельскае краязнаўчае таварыства «Талака»
вул. Ляшчынская, 26, кв. 1, 246008, м. Гомель, Білорусь
e-mail: tolscik@gmail.com

Досліджуються традиційні уявлення про такі субстанції, як: «кров», «дух», «душа», «чари», «знання», «погляд», «сила». Багато білорусів старшого віку, які живуть в селах, вірять, що ці субстанції мають надприродні властивості і можуть міститися в людях, тваринах, надприродних істотах, речах. Люди та інші істоти можуть передавати ці субстанції, внаслідок чого стан організму людини змінюється надприродним чином: він може стати здоровим або хворим, придбати надприродні властивості. Люди, які придбали надприродні властивості, отримують таку соціальну роль експерта: чарівника, відьми, знахаря, який має сакральні знання і виконує ритуали, спрямовані на зміну станів організмів. Таким чином, утворюється багаторівнева соціальна система, в якій відбуваються інформаційні обміни даними щодо стану організмів і процедур, зміни їх станів через ритуальні дії. Координація в аспекті самоорганізації цієї системи має динамічний характер, викликаний вірою в субстанції — поява експертів і дії експертів.

Ключові слова: субстанція, вірування, чари, чарівник, душа, дух, кров, сила, сакральні знання, пристрій, язичництво.

Dzmitry KANAPLIANIKAU

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4957-1619>

PhD Candidate at the

Department of the modern ethnology of the Institute of
Ethnology of the

National Academy of Sciences of Ukraine

Svobody Avenue 15, 79000, Lviv, Ukraine.

e-mail: zvyczaj@gmail.com

Tacjana TOUSCIK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7462-5060>

Homel society of local history «Talaka»

Liaščynskaja, 26, 1, 246008, Homel, Belarus

e-mail: tolscik@gmail.com

THE REPRESENTATION OF THE SUBSTANCES
OF THE BELARUSIANS AND THEIR ROLE
IN THE TRADITIONAL WITCHCRAFT
AND HEALING: BLOOD, SPIRIT, SOUL, POWER,
KNOWLEDGE, CHARMS, EVIL EYE.

We studied traditional Belarusian representation of such substances as blood, spirit, soul, power, knowledge, charms, evil eye. Many older Belarusians who live in the villages, believe that these substances have supernatural properties and were found in humans, animals, supernatural beings, things. People, other creatures, can transmit these substances, with the result that the state of the human body can be a healthy patient, that acquired supernatural properties.

We have studied the representations of substance and traditional medicine as a complex system based on the combination of methods of the theory of systems and cognitive sciences. We conducted fieldwork in Belarusian villages, interviewed informants about the substances of organisms, including metaphysical supernatural concepts, as well as medical ritual texts.

People who have supernatural properties of the substances of the body, play the social role of specialists having special knowledge — a wizard, witches, sorcerers, healer. Social relationships that arise as a result of these beliefs, have the character of rituals that aim to harm or treatment. Thus formed social system in which there are data exchanges information about the state of organisms and their procedures change states through rituals. Data management is done through the submission of the substance that forms the negative and positive feedback — respectively, aimed at improving or deteriorating conditions of the body, or the formation of new organisms. In accordance with the ideas of people that make decisions about social connections and actions, they have a ritual character.

Coordination in the control aspect is carried out at the level of individuals and experts through exchanges of data on the state of organisms and substances, with the formation of positive and negative feedback between people, experts in sacred knowledge, supernatural beings, natural units. The purpose of this system is the body's deterioration or improvement of conditions or the formation of new organisms.

Keywords: Personhood, Person, European mythology, European paganism, soul, blood, spirit, power, sacred knowledge, traditional knowledge, charms, evil eye, social system, feedback.

Вступ. Традиційні уявлення про біологію людини у минулому столітті зазнали найбільших змін через розповсюдження освіти та сучасної медицини. Але й дотепер вони непохитно зберігаються у мові, знахарських ритуалах, гігієнічній практиці повсякденного життя. *За мету* у нашій статті ставиться дослідження традиційних уявлень про фізіологію людини. *Хронологічні межі дослідження* — кінець 20 — початок 21 ст. — про надприродні, трансцендентні характеристики субстанцій людини, виявляються соціальні ритуальні відношення, мережі та соціальні ролі, які виникають на підставі цих міркувань. Зазвичай етнографічні дослідження з приводу традиційних уявлень про субстанції людини проводили ми та інші дослідники в селах і малих містах серед старого покоління. Це пов'язано з двома причинами: найбільш розгорнуті описи субстанцій можна отримати в експертів, які проводять лікарські ритуали. Знайти таких інформаторів в селах не складно, тому що про них знає зазвичай все старше покоління. По-друге, в селах вже давно побутує традиція виконання таких ритуалів, які знають не тільки знахарі, а й їхні «пацієнти». У великих містах, через відсутність сильної локальної традиції, на проведення ритуалів мають більший вплив літературні джерела, існує комерціалізація знахарство, про що свідчать оголошення про знахарство на стовпах біля зупинок.

Ми вперше провели дослідження уявлень про субстанції і традиційну медицину як складну комплексну систему на підставі методів кібернетики та теорії систем.

Для когнітивно-кібернетичних етнологічних досліджень традиційних уявлень про фізіологію людини *ставимо завдання виявити:*

- традиційні надприродні уявлення про субстанції в організмі людини і тварини, тобто, яким чином субстанції вважатися інформаторами, як вони впливають на зміну станів організму;
- яке соціальне значення в суспільстві мають світоглядні уявлення про субстанції, в тому числі їх зв'язки з уявленнями про системи спорідненості, космологію, релігійні вірування, чари, традиційні медичні практики, такі як лікувальні ритуали, чаклунство і знахарство;
- позитивні і негативні зворотні зв'язки і координувальні елементи соціальної системи керування тра-

диційної медицини білорусів на підставі традиційних уявлень про субстанції.

Під час дослідження ми проводили як пряме опитування, так і аналізувалися сакральні лікарські тексти, такі як замовляння, і виявлялися поняття, пов'язані з субстанціями організмів. Ми опитували інформатори про смисли, в тому числі метафізичні смисли цих понять і проводили спостереження, в тому числі лікарських ритуалів.

Теоретичні основи дослідження уявлень в соціальних науках. Дослідження білоруськими та українськими фольклористами і етнологами уявлень про людину на підставі вивчення народної прози і поезії, а також ритуалів мають двохсотлітню історію. З самого початку досліджень використовувався відповідний науковим досягненням того часу передовий науковий підхід, який проявився в розумінні фольклору як соціальних знань, розуміння мови як переворот, що стався в гуманітарній науці західної Європи тільки в 2-й половині 20 століття. Микола Балагутрак, досліджуючи етнопсихологічні праці українських вчених 19 ст., показав, що Михайлов Драгоманов і Іван Франко, проводячи порівняльні етнопсихологічні дослідження фольклору, мови, традиційних уявлень, виявили, що російський культурний імперіалізм в 19 столітті призводить до зменшення використання традиційних уявлень в житті людей, і там, де він вже давно панував, економічний стан населення гірший [1].

Олександр Потебня одним з перших в Європі зайнявся науковими когнітивними дослідженнями традиційних уявлень європейських народів на підставі твердого наукового підходу в дослідженні мовних репрезентацій, і повинен вважатися першим в Східній Європі психолінгвістом і дослідником антропології мови [2, с. 157—168]. Олександр Потебня в 1862 році в роботі «Мисль і мова» пропонує метод дослідження соціальних уявлень через опис понять і образів. Згідно з цими методом треба виявити слова в живій мові в висловлюваннях («судженнях»), народних художніх творах, і шукати відповідні їм образи («Думка наша з утримання будинків є або образ, або поняття»), а для опису поняття потрібно виявити ряд думок [3, с. 126, 145, 146, 161].

Французька антропологія звернулася до вивчення світогляду як системи соціальних (колективних) уявлень в кінці XIX ст. Еміль Дюркгайм у своїй док-

торській дисертації «Про поділ праці в суспільстві» («De la division du travail social»), починаючи розробляти сучасну термінологію і теорію когнітивних соціальних наук, висловив ідею традиційності системи етнічних уявлень, які, як він сказав, є підставою дії соціальних структур [4, с. 84—85]. Еміль Дюркгайм і Марсель Мосс в статті «Деякі форми класифікації: внесок у вивчення колективних уявлень» поставили перед соціальними науками мету — виявляти не тільки різні види систем і їх функціонування в цих суспільствах, але і те, як їх сприймає представник етносу, які у нього є уявлення про відношення між тими про об'єктами, які він класифікує. Еміль Дюркгайм і Марсель Мосс, використовуючи історико-географічний підхід, в цій статті відзначили, що уявлення про спорідненість, астрономічні уявлення, в тому числі про напрямки світу, календар, є прадавніми традиційними уявленнями для різних етносів, і ці уявлення про об'єднані в єдину ієрархічну систему [5].

Відомий соціальний психолог Серж Москович у своїх роботах довів, що соціальні уявлення в сучасних індустріальних і постіндустріальних суспільствах відіграють не меншу роль, ніж в первісних. Під соціальними уявленнями Москович розумів будь-які форми переконань, знань (включаючи науку), ідеологічних поглядів, причому термін «соціальні уявлення» він вважав більш точним і правильним, ніж «колективні уявлення» (Moscovici, 2001, с. 143, 153).

У сучасній науці дослідження уявлень ведеться в різних гуманітарних науках, які мають когнітивні напрямки: когнітивної антропології, когнітивної, соціальної та просторової психології, історії уявлень.

Рой Д'Андре у праці «Розвиток когнітивної антропології» виділив наступні напрямки розвитку когнітивної антропології: вивчення народних таксонімій, класифікацій, семантичних мереж, схем (правил) поведінки, уявлень (репрезентацій), логіки прийняття рішень [7].

З кінця 1980-х років в західній антропології широко вивчаються народні таксономії і народні знання. Ці напрямки об'єднані за тематиками: етнонаука («ethnoscience»), етнобіологія, етноботаніка, етноастрономія та ін. Етнонаука має на меті дослідити, як люди впорядковують свої знання, наприклад про біологічний світ. У етнонауці для дослідження таксономій часто використовуються математичні тео-

рії. Так, відомий вчений з методології досліджень в антропології Харві Рассел Бернад у своїй узагальнювальній праці «Дослідницькі методи в антропології: якісний і кількісний підходи» описує використання відкритих питань для дослідження побудова людьми мереж понять, які можна розраховувати через графи [8, с. 534—540].

Історіографія використання історичних методів для дослідження історії уявлень (the history of representations) подана Пітерам Беркам (Peter Burke) в його книзі «What is cultural history» [9]. Пітер Берк показує, що в роботах, які активно ведуться з 1970-х років і стосуються історії уявлень, виділяються такі теми як репрезентації природи, соціальних структур, інших народів, тіла людини. Цей вчений робить висновок, що практика досліджень уявлень, які створені великими соціальними групами, такими як народи, показала, що уявлення впливають на виникнення нових народів, на виникнення традицій, форми влади, соціальні ролі [9, с. 63—90].

В останньому збірнику праць про уявлення «Кембриджського підручника з соціальних уявлень» показано різноманітність підходів, тематик і методів дослідження соціальних уявлень [10]. Гордон Саммут в розділі цієї книги «Настанови, соціальні уявлення та точки зору» зазначає, що під соціальними уявленнями розуміють процес, дію, уявлення (репрезентоване) про «соціальне». Соціальні уявлення є результатом спілкування і репрезентації реальності, світу, і одночасно вони конструюють соціальну реальність. Соціальні уявлення є системним і колективним феноменом [11, с. 104—106].

Субстанції людини як теоретичний концепт в антропології. Поняття субстанцій та їх наявність в тілі людини використовувалося ще в працях Гіппократа, який на підставі спостережень і логіки виділяв такі субстанції, як кров, слиз, жовч, дух (пневма) і прагнув дати їм нетрансцендентне тлумачення [12, с. 172—174; 13]. В сучасну англійську антропологічну літературу поняття субстанції для цілей опису споріднення ввів Д.М. Шнейдер у своїй праці «Американська спорідненість» [14, с. 23—25, 62—66]. Джанет Карстен присвятила дослідженню субстанцій багато часу. Вона дає таке визначення субстанції: «Субстанція була своєрідним загальним терміном, який можна використовувати для відстеження тілесного перетворення їжі в кров, сексуальні рідни-

ни, піт і слину, а також аналізувати, як вони передаються від людини до людини, які разом їдять і / або живуть, мають сексуальні стосунки і роблять ритуальні обміни» [15, с. 109].

У сучасній когнітивній антропології прийнято підходити до дослідження поняття субстанції з точки зору інформатора і місцевої культури, і тому західні дослідники, як, наприклад, Джанет Карстен, зазвичай слова «надприродний», «трансцендентний» опускають, оскільки в широкому розумінні весь світ є тим, про що людина мислить. Про це писав ще А.А. Потебня, помічаючи, що подання є об'єктивним явищем в комунікаційному сенсі, та ставив завдання здійснювати когнітивні дослідження на підставі системного підходу, пропонуючи дослідникам «показати на ділі участь слова в освіті послідовного ряду систем, що обіймають відношення особи до природи», беручи до уваги, що виявлені поняття і образи є підставою соціальних уявлень, так як носій висловлюється не тільки суб'єктивно, а й в тих поняттях, які належать і іншим людям» [3, с. 152]. Потебня використовував уявлення про субстанцію, з якої складається людина, зробивши аналіз уявлення про таку субстанцію, як «кістки» в людини, як підставу скупості: «За старих часів поширене було вірування, що моральні якості людини залежать від переважання однієї зі стихій, з яких вона створена» [3, с. 180].

Координація і зворотний зв'язок в системах. Дослідження інформації та зворотного зв'язку в системах, в тому числі в соціальних, ведеться з середини ХХ ст., коли Норберт Вінер створив теоретичний опис зворотного зв'язку, інформації, і разом з Маргарет Мід і Грегорі Бейтсаном вказував на необхідність їх вивчення в антропологічних дослідженнях [16, с. 18, 24].

Великим дослідником багаторівневих систем, творцям їх теорії є Михайло Месарович. Зручним для використання в когнітивних антропологічних дослідженнях є його теоретичні роботи по багаторівневих системах, в тому числі виділення таких аспектів координації, як самоорганізація (self-organizing) — для створення нової структури системи і управління (англ. — «control») [17, с. 61].

Історіографія досліджень управління, зворотного зв'язку, самоорганізації подана у праці Спірігона Зафестаса (Σπυρίδων Τζαφέστας) «Енергія, інформація, зворотний зв'язок і самоорганізація» [18].

Історіографія дослідження уявлень про субстанції в Білорусі в кінці ХХ — на початку ХХІ століття. Дослідники фольклору білоруського та українського етносів, починаючи від Доленги-Ходаковського [19], який проводив дослідження північних слов'ян, розуміли, що ареали певних уявлень, ритуальних дій не обмежуються малими етнографічними регіонами, а часто спільні і для білорусів та українців. Це проявляється і в тому, що білоруси і українці однаково називають субстанції і мають схожу про них думку, і в тому, що в прикордонних регіонах лікарські ритуали, сама система уявлень про природу людини дуже подібні. Ця схожість вимагає вже на цьому етапі досліджень враховувати висновки білоруських і українських учених про народні уявлення і взаємно користуватися зібраними матеріалами.

Зробити дослідників, які дали широкий огляд і класифікували уявлення про людину в східнослов'янському контексті, слід виділити етнологічні дослідження «Народна медицина українців» Зоряни Болтарович, яка досліджувала у плані порівняльних зіставлень та аналогій народну медицину, також світоглядні уявлення про хвороби, етіологію хвороб: «Світоглядну основу етіології інших (хвороб) становили релігійно-містичні уявлення про хворобу як результат дії різних надприродних сил — духів, нечистої сили, людей, наділених надприродними властивостями» [20, с. 19]. Авторка доходить висновку, що більшість способів і методів профілактики недуг світоглядні уявлення про хвороби та їх причини, погляди на народних лікарів, як і самі засоби лікування, мають загальнослов'янський, а часом і значно ширший контекст. З її дослідження видно, що багато ідентичного спостерігається у білорусів і українців.

У Білорусі найбільш видатним дослідником уявлень про тіло є Тетяна Володіна. На підставі своїх власних польових досліджень білоруської міфології, лікарської магії, Тетяна Володіна написала праці «Народна медицина: ритуально-магічна практика» [21] і «Тіло людини» [22], які доступні на її інтернет-сторінці.

Тетяна Товстик запропонувала класифікацію таких субстанцій, властивостей людини, як душа, зростання, розум, живий щодо рослин, тварин, людини, виявлення їх зв'язків між собою, в тому числі за наявністю цих субстанцій [23; 24].

Дослідженням Поліського знахарство займався Володимир Гончар, який написав ряд статей, що описують ритуальні практики знахарів в селі і в місті, наприклад, статтю «Лікарня як місце діяльності знахарів у білорусів Подніпров'я і Східного Полісся» [25], «Типи «знаючих» в Білоруському Поліссі та їх зміни в ХХ — початку ХХІ ст.» [26].

Велику роботу по дослідженню світогляду білорусів басейну річки Двіна, в тому числі уявлень про людину, ритуали знахарів і магів проводив Володимир Лобач. Його наукові дослідження і польові матеріали, зібрані білоруськими дослідниками півночі Білорусі, подані в працях «Образ чарівника в традиційній картині світу білорусів Подвіння ХХ — поч. ХХІ ст.» [27], «Полоцький етнографічний збірник. Народна медицина білорусів Подвіння» [28; 29].

Матеріали про знахарство, замовляння з білоруського та українського Полісся відповідно сюжетно класифікували на підставі записів російські дослідники Л.Н. Виноградова, О.Е. Левкієвська у виданні «Народна Демонологія Полісся: Публікації текстів в записах 80—90-х років ХХ століття.» [30; 31], Т.О. Агапкіна, О.Е. Левкієвська, А.Л. Топоров у виданні «Поліські змови» [32]. Недоліком у їхній роботі є те, що вони доходять до своїх висновків без порівняльного використання досліджень білоруських і українських дослідників, що в результаті дає помилкові висновки. Наприклад, вони вважають, що білоруси Полісся думають, що у тварини немає душі [30, с. 81—82], але нами записано багато тверджень, що тварина душу має.

З українські досліджень, де наводяться сучасні польові матеріали про надприродні уявлення з тих же етнографічно-культурних ареалів, що і білоруські, можна виділити дослідження Ірини Василівни Ігнатенко (Колодюк), які містять опис ритуальних лікувальних практик і уявлень Центрального Полісся [33; 34]. Якісний опис лікувальних практик певної села, яке має методологічне значення, а також гарна бібліографія з питань народної медицини українців є у статті «Народна медицина волинян» Михайла Глушка [35].

Основна частина. Уявлення про субстанції як підстава зміни станів організмів

Кров. Кров використовується як термін з системи спорідненості — кровні родичі. У стабільних сільських спільнотах вважають, що до кровних родичів відносяться всі рідні за «кров'ю», які частіше за

все реально знають і підтримують взаємини не дали нащадків прадіда. Належність для кровних родичів визначається зазвичай терміном «рідні», «рідня», «родичі».

Поняття «рідня по крові» включає: як всіх кровних родичів: «(Дослідник (далі. — Д.): Кого ви ріднею вважаєте? Мати, батько, діти, онуки. Рідня по крові, близькі за сім'єю, племінники. Д.: А жінки рідня також ріднею буде вважатися? Також рідня, але не по крові» (м. Гомель)¹, «сваякі адной крыві людзі» (с. Висока Грива, Чачерський район) [36, ф. Чачерск 2005], так і тільки частина кровних родичів: «Д.: А «своя кров» це хто буде? Дочка моя — моя кров. А там вже інша. У дочки дочка буде, вже вважається друга, вже не моя кров. Уже її кров буде. А внуки мої вже немає. Д.: А брати Ваші? Ні, не рахуватися кров моя. Брат мій рідний — це вважається перша «зустріч» (біл. діал. — «першай стрэчы»²), згідно зі законом, за святині»³.

Ми зафіксували уявлення про те, що знахар не може вилікувати хворого, якщо він «рідний крові» з хворим: «Вона мені не замовить (хворобу), тому що рідна кров — не допомагає»⁴.

Рідня, яка виникає не внаслідок власного шлюбу або шлюбу дітей, вважається рідним не по крові: «Невістка рідна, але не по крові»⁵. Таке ж уявлення пояснює дію персонажів в ритуальному житті: «Ой пуцу стрілу дай по всьому селу», яка співається при водінні хороводу «Стріла», дружина не плаче, так як вона не «своя кров», а «мати плаче — то ріки течуть, а сестра плаче — то озера, так як їм це своя кров» [37, с. 138].

Лікарські ритуали замовляння кровотеч є частиною в наборі замовлень білоруських і українських зна-

¹ Зошит «Гомельські раён, г. Гомель Гомельскай вобласці. Записы снежня 2004. Запісалі Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 84.

² Слова на білоруській мові наводяться в білоруському правописі, що пов'язано з відсутністю правил їх передачі українським правописом.

³ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 148—149, с. Погіри, Дзятлавский район.

⁴ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 19, с. Погіри, Дзятлавский район.

⁵ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 19, с. Погіри, Дзятлавский район.

харів, з тих текстів добре видно, що впливати на кров можуть ті ж персонажі, що і на хвороби — Бог, Божа матір, апостоли, зірки. Особливістю є часте використання метафор води, річки, прядіння, шиття, тканиня [38, с. 153—163; 39].

Людина успадковує певні риси через кров: «Кажуть, з чиеї крові пішов» (с. Галубіца, Петрикавський район) [36, ф. vytrymki..., П69]. Набагато більш рідкісними є уявлення, записані мною в Дятлавському районі, згідно з якими кров — це явище, яке наділяє людину не тільки внутрішніми, але і трансцендентними властивостями: «На вітер нарвися і захворієш. У злої людини міцна кров. Переможе кров хворого — вилікує, відчарує. Знахар кров переможе⁶. У тому ж районі ми записали уявлення про те, що знахар не може вилікувати хворого, якщо він «рідний крові» з хворим: «Вона мені не замовить (хворобу), тому що рідна кров — не допомагає»⁷.

Таким чином, обміни кров'ю сприймаються як підстава створення соціальних родинних зв'язків, і придбанням особою від родичів певних психічних властивостей. Уявлення про кров можуть бути підставою для прийняття рішення про проведення лікувального обряду.

Уявлення про «кров» служить для створення позитивного зворотного зв'язку в системі спорідненості — її передача спадкоємцям дає змогу самоорганізуватися системі, а також інформаторам розраховувати свої соціальні відносини між родичами, і в деяких регіонах Білорусі можливість отримати лікування внаслідок лікувального ритуалу.

Шкідливі обміни, які йдуть через речові канали: чари. Причиною захворювання може бути визнаний як звичайний фізичний процес, коли людина вивихнув ногу, порізався і був сам цьому виною, так і те, що підставою цього були надприродні впливи інших людей. Надприродні впливи — чарування — може здійснюватися як під час безпосереднього контакту, наприклад поглядом, так і через різні природні явища. «Чари» пускають за вітром, так і через предмети, такі як «злами» (білор. «залом») —

пов'язані вузлом колосся або мотузки, «підклади», землю з могили, а також через вплив на речі людини: «На вітер. Відьми «підробляють» (білор. діалек. «дзелаюць»). І конячок їсть, і людей. Підроблять, так хворіє, валяється»⁸.

Причиною надзвичайних властивостей може бути «нечиста сила», яка інформаторами з півночі Білорусі, з Сенненського району, розглядалося як вид хвороби. В результаті цієї хвороби людина чаклує, діалектною мовою використовуються для цього терміни «паддзелаць», «здзелаць», «зрабіць». Ці звичайні слова в контексті розмови розуміються як чари: «Д.: «А навіщо він (чарівник) це робить? Інформатор 1 (далі. — І. 1): То йому потрібно. Його так нечиста сила так змушує, що йому потрібно кому підробити («здзелаць»). І. 2: Це його. Він заражений цим. Що обов'язково потрібно що-небудь зачарувати («паддзелаць»). Далі в цій бесіді інформатори розповідають, що цю річ, наприклад пісок, камінь з кладовища, шматок м'яса, серця, здатна до чарівництва людина може покласти так, щоб інша людина їх зненацька підняла. Ці речі мають чарівні властивості, які їм надав чарівник, у них з'являється шкідливий «дух»: «І. 2: Ось так підкине. А та підняла. І вже все і тоді. На ній якийсь дух там. І. 1: Люди кажуть щось я сьогодні знайшла, кажуть, Каміння або піску свіжого з могили. Ну це ж звідки хто піску мені приніс в ворота і посипав. Тільки хтось чаклує так (білор. — «паддзелы дзелаў такія»)».

Для того, щоб чари на людину не подіяли, інформаторки далі в розмові радять її відчарувати (білор. діал. — «аддзелаць») — спалити зачаровану річ (білор. діал. — «паддзел») на перехресті, а потім кинути в текучу воду. З перехрестя потрібно піти, щоб тебе ніхто не бачив. Таку дію перша інформаторка робила з м'ясом, яке вона знайшла закопанним у своїй купі буряка (с. Узно`снае, Талачинський район) [36, ф. Sianno.rar/Сянно 2000 ZDNN1.doc].

Інформатори з півдня Білорусі, з с. Кавпень Лоевського району розповіли в 2011 році, що відьми пускають чари за вітром, і коли людина зіткнеться з вихором, то може померти через це: «Ось у мене тітка, батькова сестра, копала картоплю. Так вихор

⁶ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 100, с. Студеравіщина Дзятлаўскі район.

⁷ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 19, с. Погіри, Дзятлаўскі район.

⁸ Зошит «Добрушскі, Рагачоўскі, Акцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 29, с. Цераховка Добрушскі район.

піднявся, як напав на неї, вона і померла. Їм ось важко буває, цим відьмам, і вони пускають за вітром. Їй ось треба кому зробити, а воно не доводиться. Так вона пускає за вітром на будь-яку людину. Так ось тітка моя і померла через це» [40, с. 757].

Володимир Лобач в 2008 році записав розповідь старої жінки про те, як у неї на початку 1980-х років захворіла корова, яку якась неназвана по імені, але відома інформаторці жінка зачарувала. Корова зачарована покладеною в сараї зачарованою палицею і ганчіркою. Для того, щоб відчарувати корову, інформаторка каже, що слід палити ці речі на перехресті доріг. А сама інформаторка так не зробила, і її корова стала кульгати, а інформаторці було погано, коли вона спалила ганчірку: «А у моєї корови немає молока. А тоді думаю: «Це вона мені чари які підробила». Ой, змія була! Колом їй земля на тому світі! Все мало було землі. Кордон цей зорати, що повіки прадіди жили! А тоді Зоя на мене, це сестра двоюрідна: «А ти піди вирви цю ганчірку». Я ж пішла, принесла цю ганчірку. Та взяла, дурна, в своїй печі спалила, цю ганчірку... і палку ту взяла, і палку. А палка осикова, і ось так кінець в землю і кінець заструганій. Це ж видно, що чари зроблені. .. Нехай би я де, як люди кажуть: «Якщо що підкинуто, ти неси на перехресну дорогу». Це мене після люди вчили. І там спалити треба, кажуть, коли чари які. Я тільки зачала палити, а дим мені чмихає в рот, аж всюди. І що мені зробити тоді, ось зачаровувана ж! А мені зробилося ось тут погано. Тоді я взяла, що вона чарувала моїй корівці, і молочко з'явилася, але вона тоді і кульгати стала» [41, с. 14].

Таким чином, чари в соціальній системі є прикладом негативного зворотного зв'язку, які проходить через матеріальні канали — їх посилення погіршує стан організму. Для обриву цього зв'язку і створення позитивного зв'язку потрібно зробити аналіз матеріальних речей і виконувати ритуали відповідно до певної процедури. Для цього потрібні ритуальні дії експертів в сакральних знаннях, навчання ритуалів. В результаті утворюється ієрархічна структура прийняття рішень на рівнях людини, яка отримала шкоду, і експерта.

Шкідливі обміни, які йдуть через речові канали: «погляд», «уроки». Особливими надзвичайними властивостями відповідно до традиційних уявлень можуть володіти очі людини, її погляд.

Вважають, що є люди з поганим поглядом: із завидним, «дурним» оком, після погляду яких, особливо якщо вони хвалять людини, ця людина може захворіти, так як його наврочили (білор. — «уракнулі», «сурочылі»): «є такі очі у людини. І подумає про кого: п'є багато, або хороший, і нападає на людину (хвороба), і погано робиться. Називається «подівак». «Урок» називається» (с. Снядін, Петрикавський район) [36, ф. vutrumki..., П100], «хто погляне в відро, і корова не доїться»⁹. Мої опитування, як і опитування української дослідниці Ірини Колодюк, свідчать, що в Білорусі та на Поліссі віра у вроки у старшого сільського покоління людей нерідко зустрічається в наш час [33, с. 68], хоча звичайно потрібні точні вимірювання. Так, анкетне опитування населення США в 2009 році показало, що вірили у вроки (Evil Eye) 11% людей з вищою освітою, а без вищої освіти — 22% [42].

Здатність наврочити можна приписувати чарівникові, який спеціально шкодить. Так інформатор зі с. Добрає, Мсціславський район, в 2001 році коротко і точно розповів про те, що чарівник, пов'язаний з чортом, може наврочити: «Вони погано вмирали. Чаклуни були не від Бога, а від чорта. Вона подивиться чи на худобу, і з двору кінь не піде, корова молока не дасть» [36, с. Mscislaw].

З опису ритуалів і замовлянь від уроків, які доступні для вчених, в роботі Тетяни Володіної «Тіло людини: слово, міф, ритуал» [22] йдеться, що «уроки» сприймаються як субстанція за типом хвороби, яка виникає в тілі людини від погляду, тобто без передачі якоїсь речовини від іншої людини зі специфічними трансцендентними здібностями, і може бути вигнана з тіла людини через ритуал.

«Уроки» є однією з розширених уявних хвороб, і лікувальні ритуали зі спеціальними текстами «замовляннями» від них зустрічаються дуже часто. Вони завжди зустрічалися мені в зошитах із записаними замовляннями в осіб, що виконують магичні лікарські ритуали. В результаті поширеності цих ритуалів коло персонажів, до яких звертаються в замовляннях проти вроків, великий: Бог, Пречиста матір, Божа матір, святі, зоря (зоря ранкова і вечірня, зір-

⁹ Зошит «Добрушкі, Рагачоўскі, Акцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Запісалі у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 28, с. Цераховка Добрушский район.

ки, «зоря-заряніца»), дощова і громова хмара, вода (вода-цариця, вода йорданська, вода-дівця, свята водиця), зірки (вечерні, денні), день [29, с. 88—93; 38, с. 257—296; 40, с. 857—871].

Таким чином, уявлення про «уроки» в соціальній системі є прикладом зворотного зв'язку, який проходить через канал, який сприймається як надприродний, нематеріальний. Негативний зв'язок виникає внаслідок нецільових і цільових обмінів, де на вході надприродні властивості очей однієї особи дають на виході шкідливу для організму субстанцію. Позитивний зворотний зв'язок виникає при впливі знахаря, міфологічні істоти, космічні (зірки), географічні об'єктів (річка) через лікарські ритуали тощо.

Знання як сакральна трансцендентна субстанція. На підставі традиційних уявлень функціонують традиційні лікарських практики, які мають на меті як безпосередньо реальний фізичний вплив на людину, наприклад, звичне виправлення пальця або знахарської «виправлення спини», так і лікування рослинами, і надприродний вплив на людину в чистому вигляді — лікування словами, диханням, сакральними предметами (наприклад, «святою водою»). Проведені опитування і спостереження показали широке побутування у білорусів знахарства, в основному пов'язаного з лікуванням хвороб. Лікарський діагноз цих хвороб, про який розповідали інформатори, встановити, звичайно, неможливо, але можна сказати, що це часто порізи, нариви, лихоманки, болі частіше в області спини, живота, психічні захворювання та психологічні проблеми, частіше пов'язані з браком [36].

Для опису магів і знахарів односельчани часто використовують слово «знає», розуміючи, що вони мають сакральні знання. Якщо автори шукали знахарів на сході Білорусі в селах, то запитували у старих людей про те, чи є в їхньому селі людина, що має знахарські знання, використовуючи вираз: «А чи є у вас, хто знає?».

Знання традиційних практик за поданнями інформаторів передається двома способами. Перший спосіб — через навчання, і інформатори часто можуть розповісти, від кого вони навчилися лікарських і захисних ритуалів. Хоча сільські інформатори можуть мати і книги з надрукованими замовляннями, на практиці вони частіше користуються замовляннями, отриманими в усній або письмовій рукопис-

ній формі. Знахарів, які отримали знання через навчання, а не передане у спадок від старшого родича або якимось надприродним способом, називають «вчені», а не «природні» знахарі.

Інший спосіб описується інформаторами як надприродний і відбувається через контакт знахаря з іншою людиною. Розповіді про це записуються дослідниками в ході опитування про знахарство і смерть конкретного чарівника, чарівниці, відьми по всій Білорусі, як з Гомельщини, з півдня Білорусі: «Візьме до передасть. За ручку дитина візьме і буде знати»¹⁰, так і аналогічний запис з Ушацького району, з півночі Білорусі: «Здирали стелю — тоді померла. Вона вмирала дня два, поки не підняли стелю. Це тому, що вона свої знання не передала нікому» [41, с. 262].

Те, що знахарі називають передачею знань, на практиці — це навчання лікарських ритуалів. На півночі Білорусі знахар, чарівник, згідно з оповіддю, міг навчити тільки молодшого родича [28, с. 52; 41, с. 27, 45, 87, 90, 108, 115], що ускладнює дослідження там лікарських ритуалів. На півдня і сході Білорусі — в басейні річок Прип'яті і Сожу, зазвичай вважається, що не можна навчати лікарських ритуалів тільки віком старшого за себе, і замовляння інформаторами сприймаються як молитви. Мені зустрічалися інформатори, що мали «прозелітичні» погляди щодо власних ритуалів і замовлянь. При таких умовах етнограф може успішно попросити його навчити лікарського ритуалу. Мої спостереження показують, що в такому випадку передача знань — це розповідь про необхідність віри, лікарські тексти, ритуальні дії, симптоми хвороб.

У рідкісних випадках інформатори розповідали, що вони навчилися лікарських ритуалів іншими трансцендентними способами. Так, Володимир Лобач запис розповідь, що знахарка навчилася знахарства уві сні [28, с. 53], ми записали про те, що знахарку навчили «невидимі люди»¹¹.

Сила як трансцендентна субстанція. Іншим традиційним уявленням про трансцендентність субстанції людини є уявлення про «силу», яка є не тіль-

¹⁰ Зошит «Добрушські, Рагачоўскі, Акцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Запісалі у 2004 г. Дз. Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 29, с. Цераховка Добрушскі райён.

¹¹ Записали автори від Паліны Рикавой ў с. Хальч, Веткаўскі райён, Гомельска область, 21.11.2006.

ки фізичною силою, а й тим, що може переходити від однієї людини до іншої, від істот, речей до людини. Так, переходом сили від трави до людини інформаторка з с. Палачани Маладзечанського району витлумачувала її лікарські властивості: «У траві є заряд. Вона лікує. Трава росте і має силу. Сила допомагає. Висуває свої речовини: лікарські та отруйні. У воду переходить отрута. Отрута — лікувальник»¹².

У записі з Докшицького району інформатор в 2009 році розповів, що сила буває різна залежно від порядку народження: «Вони не будь-кому передають, зазвичай останньому, хто народжується останній. Тупик на ньому. Тоді від нього буде допомагати. Це ж така сила, така робота. Не так, що просто пісно склав. Треба для цього ауру свою мати. Або віруючим бути. Щоб проганяти, треба віруючим бути, все це Богом» [41, с. 40]. Ця думка схожа на порівняння сильної і слабкої крові.

Знахарі, описуючи лікарських ритуали, мають два погляди на те, чиєю силою вони лікують — своєї або силою Бога, чи інших надприродних істот.

Якщо людина вважає, що своєю силою, то йому після того, як він полікував, погано. Так, інформатор каже: «Замовляють. Віддаєш свою частинку сили. Відмовляти не можна, Бог покарає»¹³. Якщо ж лікування відбувається за допомогою сили надприродних агентів, то знахарки говорили, що тоді вони не втомлюються. Можливе проведення додаткових досліджень могло б показати, які є психологічні, когнітивні і біологічні відмінності у відчуттях знахарів під час різних лікувальних ритуалів.

У разі, якщо мається на увазі сила надприродних істот, вона часто пов'язана в світогляді з такою субстанцією, як «дух». Так, інформатори часто пов'язують Божу силу і Святий Дух як властивості Бога, які переходять на людину: «Святим Духом і Божою силою. Усередині тримаю в собі Божу силу, вона і допомагає»¹⁴.

Як «сила» і «дух» часто описуються інформаторами надприродні істоти, так вираз «нечиста сила» дуже поширений. Також як сила розуміється і домовик: «У кожному будинку є домовик. Сила така в будинку. Любить господаря. Як ти йому сподобаєшся. Його ніхто не бачив, його ніхто не повинен бачити. У хаті оберне, якщо розгнівати. Дух від Бога. Охороняє хазяїна. Повітря, дух домовика в будинку»¹⁵.

Знання і сила, у в тому числі в деяких регіонах, сила крові, використовуються людьми для вибору і оцінки керівничої здатності експерта, який буде проводити лікарські ритуали для зміни стану організму. Знання, сила є необхідними елементами для утворення позитивного або негативного зворотного зв'язку — їх збільшення сприяє швидкій зміні станів організму або утворенню нових надприродних організмів.

«Дух», «душа» як фізична і трансцендентна субстанція. У традиційних уявленнях білорусів вельми розширене уявлення, що основною субстанцією людини є газоподібне явище «дух», «душа», від наявності якої людина існує фізіологічно.

Дух, душа і фізіологія. Повітря часто інформаторами ототожнюється з диханням і називається «дух» або «душа»: «Душа те ж саме, що дихання» (с. Ляскавічы, Петрикавський район) [36, ф. vutrumki..., П59], «Душа в людині — повітря. Останнє дихання зробила і душа полетіла»¹⁶.

При описі навколишнього середовища словом «дух» зазвичай описується тепле або гаряче вологе повітря, таке, як в нагрітій лазні. Загальнопоширеним є уявлення, що у людини заболіла шия, спина через те, що його «продуло» вітром, існує заборона сидіти на протязі.

Крім того, дух і душа — це теж така метафізична субстанція, яка забезпечує діяльність фізіологічних систем, вона є не тільки у вигляді дихання: «Дух по жилах ходить. Дух робить, так що все жилки, кісточки у тебе працюють»¹⁷, «Душа в усьому людському тілі,

¹² Зошит «Маладзечанскі раён Мінскай вобласці. Запісали у жніўні 2005 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік», с. 64, в. Палачаны, Маладзечанскі раён.

¹³ Зошит «Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці. Запісали у 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет», с. 10, с. Студераўщина Дзятлаўскі район.

¹⁴ Зошит «Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісы 13—15.01.2005. Запісали Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет.», с. 72, с. Варатынь, Бабруйскі район.

¹⁵ Зошит «Добрушскі, Рагачоўскі, Ақцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісали ў 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет.», с. 120, с. Смикавічы, Ақцябрскі район.

¹⁶ Зошит «Добрушскі, Рагачоўскі, Ақцябрскі раёны Гомельскай вобласці, Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісали ў 2004 г. Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет.», с. 75, с. Смикавічы, Ақцябрскі район.

¹⁷ Зошит «Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісы 13—15.01.2005. апісали Дз.Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет.», с. 82, с. Цялуша, Бабруйскі район.

як кров циркулює»¹⁸, «Душа, дух — це те ж, одне слово. Дух. (Як) живе людина, то дихає. Душа — це серце. Ходить серце і все. Це називається душа. Ходить серце — людина ходить» (с. Ляскавічы, Петрикавський район) [36, ф. vutrymki..., П47].

Іншим значенням слова «душа» в білоруській мові є значення, яке описує не субстанцію людини, а форму існування людини після смерті.

Походження душі. Мною виявлені дві думки про походження душі:

1. Душа походить від батьків, що витлумачує їх схожість і ментальні хвороби: «Якщо людина народилася, його душа виходить від батьків та інших (родичів). Чому є 5 братів, 5 сестер, все вони родичі і всі вони божевільні?» (с. Капцевічы, Петрикавський район) [36, ф. vutrymki..., П105].

2. Душа походить від Бога:

Один з виразних оповідань про отримання субстанцій людиною від Бога записаний нами в Петриківському районі: «Людина народилася на світ. Бог дає кожному свою душу, своє зростання, свій розум. Хоча Бог одну людину на землі знайшов, щоб душа була однакова. Бог дає людині душу, розпоряджається, долею наділяє її, і зростання її дає, і розум. Душі дається розум, щоб душа розпоряджалася цим розумом. Всім однаково. Хто як знає, так і розпоряджається. А потім починає рости, розвиватися» (с. Снядін, Петрикавський район) [36, ф. vutrymki..., П93-94].

Існування душі в тварин. Ті люди, які визнають наявність душі як «духу» — дихання, визнають наявність його й у тварин, пояснюючи тим, що тварини дихають, рухаються, ростуть: «(Дослідник: У корови душа є?) Ну як же. Корова живе, то теж щось є. Вона ж теж все розуміє, тільки що не говорить. (Я: Хто живе, у того душа є?) Хто живе, той і дихає. У нас по-своєму душа, у нього по-своєму. Вона (тварина) так розбирається, як і людина, тільки не говорить. Їй скажи, вона і знає, вона і йде куди, вона і назад повертається. (Дослідник: А у птахів також душа є?) А як вони без душі? Раз ніщо там всередині, серце не працює, то курка здихає. (Дослідник: А в вужа душа є?) Як живе, відповідно. І пливе, і не тільки, відповідно сила є» (с. Брыньова, Петрикав-

ський район) [36, ч. vutrymki..., П35-37], «Люблять корови пісні. Я тоді частівки співаю всякі, все приспівки співаю, і слухають корови. Кажуть, скотина, а любить. (Дослідник: Так ви говорите, що душа є у корови.) Є, є, правда, душа у корови. Співаю, а вони ходять тихо, свій тупіт заглушили і на одному місці. А я стану, співаю їм. І собі співаю, і сама веселюсь. Всякі пісні. І любовні, і лісові» (с. Казацькі Балсуни, Ветковський район) (с. Казацькі Балсуни, Ветковський район) [36, ф. Чачэрск 2005].

Інформатори, які відділяють «душу» від «духу» і вважають душу не як дихання, а як трансцендентне явище, яке виникає в разі впливу надприродного агента — Бога, можуть вважати, що у тварин душі немає: «У скотини нема душі. Дух є, дихає»¹⁹.

Існування душі в ембріона. Інше питання, який розв'язується через розуміння душі і духу, це існування душі у ембріона. Так як тільки після народження людина починає дихати, то відповідно тільки після цього, вважають, людський ембріон має душу: «(Д.: Як мати носить, то вже є душа?) А як же він дихає, як немає душі. Є» (с. Ляскавічы, Петрикавський район) [36, ч. vutrymki..., П59]. «(Д.: А душа звідки у людини береться?) Народжується з душі. Посадив курку на яйця, так вже курчата виведуться» [36, ф. vutrymki..., П47, П37].

Лікарські ритуали та «дух». Опитані автором більшість знахарів вважали, що впливають на хворого, дуючи на нього, часто три рази, після проголошення слів замовлення. При цьому вони вважали, що впливають на хворого таким чином «своїм духом». Вплив на людину «духом» може бути і не безпосереднім, цілительки дихають на предмети, частіше на воду або на хліб. Наші етнографічні спостереження над ритуалом лікування свідчать, що знахарки дують неміцно. Цілителі в замовляннях звертаються до Бога, щоб він допоміг їй/йому вилікувати хворобу і вплинув на цілительку, і щоб вона, в свою чергу, вплинуло на хворого. Під час лікарських ритуалів посилення на «Святий Дух» часто зустрічається на початку або наприкінці замовлень, наприклад: «Я з духом, словом, Господь на допомогу», «Я словом, а Господь Бог з допомогою і Святим Духом» [38, с. 285, 213, 330]. Аналогічні записи є з україн-

¹⁸ Зошит «Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісы 13—15.01.2005. апісалі Дз. Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік. Расчыткі касет.», с. 75, с. Варатынь, Бабруйскі район.

¹⁹ Зошит «Маладзечанскі раён Мінскай вобласці. Запісалі у жніўні 2005 г. Дз. Г. Канаплянікаў, Т.Ц. Тоўсцік», с. 67, с. Палачани, Маладзечанскі район.

ського Центрального Полісся: «Не моїм духом, Господнім духом, не я ж допомагаю, сам Господь помагає ...» [33, с. 123].

Успіх ритуалу залежить ще і від того, «полюбити» один одного дух хворого і дух цілительки: «Дух полюбив і не полюбив. Дух, — дихнула (біл. «хукнула») тобі»²⁰, «Я пошептала і подула на людину. Так щоб дух духу полюбив, щоб тобі допомогло. (Д.: А дух — це душа?) Так. Щоб моя душа полюбила твою і щоб допомогла. Так це просять Бога. Прошу: «Дух духа полюби і дай Бог допомогу». Як Бог не допоможе, то я не допоможу. Пошептала і попросила: «Дух духа полюби і дай допомогу». І своїм духом хочу (лікувати. — К. Д., Т. Т.) і Бога прошу» (с. Снядін, Петрикавський район) [36, ф. vutrumki..., П98].

Уявлення про «дух» служить для позитивного зворотного зв'язку — його передача сприяє одужанню, створенню нового організму. Створення каналу зв'язку можливо при відповідності «духу» хворого і знахаря.

Регулювання здоров'я експертом в сакральних знаннях через субстанції може вимагати використання іншого регулятора, який створює з ним позитивний зворотний зв'язок. Так, вплив духу через Бога підсилює або навіть вважається єдиною можливістю для успішного лікування.

Висновки. Польові дослідження авторів, архівні та літературні джерела свідчать, що багато білорусів старшого віку, які живуть в селах, вірять, що субстанції «кров», «дух», «душа», «чари», «знання», «погляд», «сила» мають надприродні властивості і можуть міститися в людях, тваринах, надприродних істотах, речах. Люди, інші істоти можуть передавати ці субстанції, в результаті чого стан організму людини змінюється надприродним чином: він може стати здоровим або хворим, придбати надприродні властивості.

В теорії систем, кібернетиці, когнітивних науках створені теоретичні та методичні передумови для системного дослідження традиційних уявлень про субстанції людини і тварин. Але на сьогоднішній день поняття субстанції досліджувалося антропологам тільки виключно для речових субстанцій людини, не використовувався когнітивний підхід і теорія сис-

тем для опису складної соціальної системи традиційної медицини та ролі в ній уявлень про субстанції.

Уявлення про біологію, фізіологію людини мають соціальне значення. Так, через уявлення про кров люди визначають будову мережі спорідненості, виділяючи зв'язки по крові. Субстанції «дух», «душа», «сила» уявляються підставою для нормального функціонування фізіології людини і тварин і виникають у людини внаслідок передачі їх по спорідненості або від надприродних істот. Уявлення про надприродні властивості «погляду», «сили», «знання», «духу» є підставою для віри в надприродні хвороби людини і тварин і можливості їх лікування. Хвороби можуть виникати або через безпосередній контакт з особою, що володіє надприродними властивостями, або контакт може відбуватися через речі, які ця особа наповнює «чарами» — чарує. Ці міркування є підставою для віри в існування чарівників / чарівниць, відьмаків / відьом. Вважається, що аби людина одужала після такого впливу, він повинен отримати лікування, при якому відбудеться перехід до його надприродних субстанцій «духу» і «сили» від іншої особи, яка має сакральні знання. Такими особами є експерти в лікарських ритуалах — знахарі, чарівники, чия фізіологія, як вважається, має надприродний характер.

Люди, які мають надприродні властивості субстанцій організму, отримують соціальну роль фахівця, який має сакральні знання — чарівника, відьми, знахаря. Соціальні відносини, які виникають в результаті такої віри, проявляються в ритуалах, спрямованих на шкоду або лікування. Таким чином, утворюється соціальна система, в якій відбуваються інформаційні обміни даними щодо стану організмів і процедур зміни їх станів через ритуальні дії. Управління даними ведеться через уявлення про субстанцію, що утворює негативні і позитивні зворотні зв'язки — відповідно спрямовані на погіршення або поліпшення станів організму або утворення нових організмів. Відповідно до своїх уявлень люди приймають рішення про соціальні зв'язки і дії, які мають ритуальний характер.

Координація в аспекті самоорганізації цієї системи має динамічний характер — виникнення експертів і дії експертів викликані вірою в субстанції, і, в свою чергу, вони поширюють внаслідок своєї діяльності лікарські ритуали, фольклорні тексти про суб-

²⁰ Зошит «Бабруйскі раён Магілёўскай вобласці. Запісы 13—15.01.2005. Запісаў Дз.Г. Канаплянікаў. Расчыткі касет.», с. 82, с. Цялуша, Бабруйскі район.

станції, що утворює позитивний зворотний зв'язок у зміні станів самої системи — збільшення кількості знань і експертів.

Координація в аспекті управління ведеться на рівні людей і експертів через обміни даними щодо стану організмів і субстанцій, з утворенням негативних і позитивних зворотних зв'язків між людьми, експертами в сакральних знаннях, надприродними істотами, природними одиницями. Метою цієї системи є зміни станів організму (погіршення або поліпшення) або утворення нових організмів.

Список скорочень

Д. — Дослідник.

І. — Інформатор.

1. Балагутрак М. Етнопсихологічні погляди Михайла Драгоманова та Івана Франка і нова доба європейської гуманістики. *Народознавчі зошити*. 2018. Т. 1. № 139. С. 80—90.
2. Балагутрак М. *Гене́за етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 224 с.
3. Потебня А.А. *Полное собрание трудов: Мысль и язык*. Москва: Лабиринт, 1999. 268 с.
4. Durkheim É. *De la division du travail social: thèse présentée à la Faculté des lettres de Paris*. Paris: F. Alcan, 1893. 480 s.
5. Durkheim E., Mauss M. De quelques formes de classification: contribution à l'étude des représentations collectives. *L'Année sociologique*. Presses Universitaires de France, 1903. Т. 6. S. 1—72.
6. Moscovici S. *Social Representations: Essays in Social Psychology*. New York: NYU Press, 2001. 313 p.
7. D'Andrade R.G. *The development of cognitive anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 272 p.
8. Bernard H.R. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. Lanham, [et al.]: AltaMira Press, 2006. 819 p.
9. Burke P. *What is cultural history?* Cambridge, U.K.; Malden, MA: Polity Press, 2004. 152 p.
10. *The Cambridge handbook of social representations*. Sammut G. et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 481 p.
11. Sammut G. Attitudes, social representations and points of view. *The Cambridge Handbook of Social Representations*. Cambridge UK: Cambridge University Press, 2015. P. 96—112.
12. Hippocrates, Jacques J. *De natura hominis*. Berlin: Akademie Verlag, 2002. 342 s.
13. Ἱπποκράτης. Περὶ φύσων. *Hippocratis Indices librorum*. Leipzig: Teubner, 1927. S. 91—101.
14. Schneider D.M. *American kinship: a cultural account*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 137 s.
15. Carsten J. *After Kinship*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press, 2004. 230 p.
16. Wiener N. *Cybernetics or the control and communication in the animal and the machine*. Cambridge: M.I.T. Press, 1965. 212 p.
17. Mesarović M.D. *Theory of Hierarchical, Multilevel, Systems*. Human & Rousseau, 1970. 294 s.
18. Tzafestas S.G. *Energy, Information, Feedback, Adaptation, and Self-organization*. Cham: Springer International Publishing, 2018. 683 s.
19. Dołęga-Chodakowski Z. *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem: oraz inne pisma i listy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. 453 s.
20. Болтарович З.Є. *Народна медицина українців*. Київ: Наукова думка, 1990. 231 с.
21. Валодзіна Т.В. *Народная медицина ритуальна-магічна практика*. Под ред. Ліс А.С. Мінск: Беларуская навука, 2007. 774 с.
22. Валодзіна Т.В. *Цела чалавека: слова, міф, ритуал*. Мінск: Тэхналогія, 2009. 431 с.
23. Тоўсцік Т.Ц. Канцэпцыя душы ў нізавой хрысціянскай культуры беларусаў. *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зборнік навуковых артыкулаў*. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Янкі Купалы, 2008. С. 265—268.
24. Touscik T. *Cialo i dusza w białoruskiej tradycji ludowej*. 2007. URL: <http://traditionalworldview.blogspot.com/2013/04/touscik-tacjana-ciao-i-dusza-w.html>. (дата звернення: 22.03.2019).
25. Ганчар У. Шпіталь як месца дзейнасці знахароў у беларусаў Падняпроўя і Усходняга Палесся. *Романовские чтения-4: сборник трудов Международной науч. конференции*. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2007. С. 107—108.
26. Ганчар У.А. Тыпы «знаючых» у Беларускім Палессі і іх змены ў XX — пачатку XXI ст. *Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх гуманітарных навук*. 2011. № 1. С. 20—26.
27. Лобач У.А. Вобраз чараўніка ў традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння XX — пач. XXI ст. (па матэрыялах этнаграфічных экспедыцый). *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і між-дyscyплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў II міжнароднай навуковай канферэнцыі (Полацк, 17—18 красавіка 2014 г.): да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ*. Наваполацк: ПДУ, 2014. С. 213—219.
28. Лобач У.А., Філіпенка У.С. Полацкі этнаграфічны зборнік. 2006. Вып. 1. Ч. 1: *Народная медицина беларусаў Падзвіння*. Наваполацк: ПДУ, 2006. 148 с.
29. Лобач У.А., Філіпенка У.С. Полацкі этнаграфічны зборнік. 2006. Вып. 1. Ч. 2: *Народная медицина беларусаў Падзвіння*. Полацк: ПДУ, 2006. 331 с.

30. Виноградова Л.Н., Левкиевская Е.Е. Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80—90-х годов XX века. Т. 2: *Демонологизация умерших людей*. Москва: Языки славянских культур, 2012. 800 с.
31. Виноградова Л.Н., Левкиевская Е.Е. Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80—90-х годов XX века. Т. 1: *Люди со сверхъестественными свойствами*. Москва: Языки славянских культур, 2010. 648 с.
32. Агапкина Т.А., Левкиевская Е.Е., Топорков А.Л. *Полесские заговоры (в записях 1970—1990 гг.)*. Москва: Индрик, 2003. 751 с.
33. Колодюк І.В. *Народна медицина в традиційній культурі українців центрального Полісся (остання чверть XX — початок XXI ст.)*. Київ: Київський університет, 2006. 152 с.
34. Ігнатенко І.В. *Народна медицина і магія українців: вірування, міфологія, світогляд, таємниці знахарства, замовляння*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 319 с.
35. Глушко М. Народна медицина волинян (із записів у с. Дубрівці Баранівського району Житомирської обл.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. № 51. С. 549—580.
36. Kanapliani, D. *Etnograficzny Archiwum Kanapliani-kau Zmitro*. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1n8qPHeRbiryCNuaO--n0IO579ISNDC-g?usp=sharing> (дата звернення: 18.03.2019).
37. *Архів Гомельської гарадської краєзнавчої організації «Талака»*. — Сшытак № 1/1995 «Петрыкаўскі—1995».
38. Бандарчык В.К. *Замовы*. Мінск: Навука і тэхніка, 1992. 597 с.
39. Гунчик І. Західнополіські замовляння та народні молитви від крові. *Міфологія і Фольклор*. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008. Т. 1—2. № 16. С. 137—150.
40. Традиційная мастацкая культура беларусаў. Т. 6. Кн. 2. *Гомельскае Палессе і Падняпроўе*. Боганева А.М. et. al. Мінск: Вышэйшая школа, 2013. 1231 с.
41. Лобач У.А. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Ч. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*. Наваполацк: ПДУ, 2011. 366 с.
42. Many Americans Mix Multiple Faiths. Eastern. New Age Beliefs Widespread. Lugo L. et al. The Pew Research Center. 2009. URL: <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2009/12/multiple-faiths.pdf> (дата звернення: 28.06.2018).
- The Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Potebnya, A.A. (1999). *Complete Works: Thought and Language*. Moscow: Labyrinth [in Russian].
- Durkheim, É. (1893). *From the division of social work. (Doctoral dissertation)*. Faculty of Arts of Paris [in French].
- Durkheim, E., & Mauss, M. (1903). On Some Primitive Forms of Classification: Contribution to the Study of Collective Representations. *L'Année Sociologique*, 6, 1—72. [in French].
- Moscovici, S. (2001). *Social Representations: Essays in Social Psychology*. New York: NYU Press.
- D'Andrade, R.G. (1995). *The development of cognitive anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernard, H.R. (2006). *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches* (4th ed.). Lanham; New York; Toronto; Oxford: AltaMira Press.
- Burke, P. (2004). *What is cultural history?* Cambridge, U.K.; Malden, MA: Polity Press.
- Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., & Valsiner, J. (2015). *The Cambridge handbook of social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sammut, G. (2015). Attitudes, social representations and points of view. In *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 96—112). Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Hippocrates, & Jacques, J. (2002). *On the Nature of Man*. Berlin: Akademie Verlag [in Ancient Greek, French].
- Hippocrates. (1927). On Breaths. In *Hippocratis Indexes books* (pp. 91—101). Leipzig: Teubner [in Ancient Greek].
- Schneider, D.M. (1980). *American kinship: a cultural account*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carsten, J. (2004). *After Kinship*. Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town; Singapore; São Paulo: Cambridge University Press.
- Wiener, N. (1965). *Cybernetics or the control and communication in the animal and the machine*. Cambridge: M.I.T. Press.
- Mesarović, M.D., Macko, D., Takahara, Y., & Bürger, G.A. (1970). Theory of Hierarchical, Multilevel, Systems. Human & Rousseau.
- Tzafestas, S.G. (2018). *Energy, Information, Feedback, Adaptation, and Self-organization*. Cham: Springer International Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66999-1>.
- Dotega-Chodakowski, Z. (1967). *On Slavicness before Christianity: and other letters and letters*. Warszawa: Polish Scientific Publishers [in Polish].
- Boltarovich, Z.Ye. (1990). *Folk medicine of Ukrainians*. Kiev: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Valodzina, T.V. (2007). *Traditional medicine ritual and magical practices*. Minsk: Belarusian science [in Belarusian].
- Valodzina, T.V. (2009). *The human body: the word, myth, ritual*. Minsk: Technology [in Belarusian].
- Touscik, T.C. (2008). The concept of the soul in the lower Christian culture of Belarusians. In *Christianity in the historical fate of the Belarusian people: collection of scientific*

REFERENCES

- Balagutrak, M. (2018). Ethnopsychological views of Mikhail Drahomanov and Ivan Franko and a new era of European humanism. *The Ethnology Notebooks*, 1 (139), 80—90 [in Ukrainian].
- Balagutrak, M. (2007). *Genesis of ethnopsychology in Ukraine of the XIX century: historical and ethnological aspect*. Lviv:

- ic articles (pp. 265—268). Grodna: Yanka Kupala State University of Grodna [in Belarusian].
- Touscik, T. (2007). Body and soul in the Belarusian folk tradition. Retrieved from <http://traditionalworldview.blogspot.com/2013/04/touscik-tacjana-ciao-i-dusza-w.html> [in Polish].
- Hančar, U. (2007). The hospital as a place of activity of healers from the Belarusians from the Eastern Palesie and Dnieper River Basin. In *Romanov read 4: Proceedings of the International scientific conference* (pp. 107—108). Mahilioŭ: Mahilioŭ State A. Kuleshov University [in Belarusian].
- Hančar, U. (2011). Types «those who know» in Belarusian Palesie and their changes in the twentieth century — the beginning of XXI century. *Vesnik of Palesky State University. Series of social and humanitarian Sciences*, 1, 20—26 [in Belarusian].
- Lobač, U.A. (2014). The image of the wizard in the traditional picture of Belarusians of the World Move over XX — beg. XXI century (according to data from ethnographic expeditions). In D.U. DuK, V.A. Jemialjančyk, A.I. Korsak, & U.A. Lobač (Eds.). *Belarusian from the Dzvinia River Basin: experience, methodology and results of the fieldwork and interdisciplinary research: Proceeding of the II International Scientific Conference (Polack, 17—18 April 2014): the 20th anniversary of archaeological and ethnographic expeditions of PSU* (pp. 213—219). Novapolack: Polack State University [in Belarusian].
- Lobač, U.A., & Filipienka, U.S. (2006a). Traditional medicine Belarusian of Dzvinia River Basin. *Polack ethnographic collection* (Issue 1, part 1). Novapolack: PSU [in Belarusian].
- Lobač, U.A., & Filipienka, U.S. (2006b). Traditional medicine Belarusian of Dzvinia River Basin *Polack ethnographic collection* (Issue 1. part 2). Novapolack: PSU [in Belarusian].
- Vinogradova, L.N., & Levkieskaya, E.E. (2012). Demonologization of deceased people. In *Folk demonology of Polesie: Publications of texts in the records of the 80s — 90s of the 20th century* (Vol. 2). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Ukrainian, Belarusian, Russian].
- Vinogradova, L.N., & Levkieskaya, E.E. (2010). People with supernatural properties. In *Folk demonology of Polesie: Publications of texts in the records of the 80s — 90s of the 20th century* (Vol. 1). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Ukrainian, Belarusian, Russian].
- Agapkina, T.A., Levkieskaya, E.E., & Toporkov, A.L. (2003). *Polesian Verbal Charms (in the records of 1970—1990)*. Moscow: Indrik [in Ukrainian, Belarusian, Russian].
- Kolodyuk, I.V. (2006). *Folk medicine in the traditional Ukrainian culture of the central Polissya (last quarter of the XX — beginning of the XXI century)*. Kiev: Kyiv University [in Ukrainian].
- Ignatenko, I.V. (2016). *Folk medicine and magic of Ukrainians: beliefs, mythology, worldview, secrets of folk medicine, superstitions*. Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club» [in Ukrainian].
- Glushko, M. (2015). Folk medicine Volynians (from records in Dubrovka village of Baranivsky district of Zhytomyr region). *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 51, 549—580 [in Ukrainian].
- Kanaplianikau, D.H. (2018). *Etnagraficzny Archiu Kanaplianikau Zmitro*. Retrieved March 18, 2019 from <https://drive.google.com/drive/folders/1n8qPHeRbiryCNuaO-n0IO579ISNDC-r?usp=sharing> [in Belarusian].
- Archive Homel society of local history «Talaka»*. Book № 1/1995 «Petrykaŭ — 1995» [in Belarusian].
- Bondarchik, V.K., Kabashnikov, K.P., Fedosik, A.S., & Bartashevich, H.A. (1992). *Verbal Charms*. Minsk: Science and Technology [in Belarusian].
- Gunchik, I. (2008). Western Polissya Verbal Charms and Folk prayers from blood. *Mythology and Folklore*, 1—2 (16), 137—150 [in Ukrainian].
- Boganeva, A.M., Valodzina, T.V., Kozenka, M.A., Lobaevskaya, V.A., & Smirnova, I.Ju. (2013). Gomel Palesie and Dnieper River Basin. In *Traditional art culture of the Belarusians* (Vol. 1, book 2). Minsk: Higher School [in Belarusian].
- Lobač, U.A. (2011). Traditional medicine Belarusian from the Dzvinia River Basin. In *Polack ethnographic collection* (Issue 2, part 2). Novapolack: PSU [in Belarusian].
- Lugo, L., Cooperman, A., Stencel, S., Smith, G., Pond, A., Sahgal, N., Poushter, J. (2009). Many Americans Mix Multiple Faiths. Eastern, New Age Beliefs Widespread. Retrieved June 28, 2018 from: <http://www.pewforum.org/2009/12/09/many-americans-mix-multiple-faiths/#ghosts-fortunetellers-and-communicating-with-the-dead>.